

BIRÓ ANNAMÁRIA*

NŐI SZEREPEK ÉS ANYAGI KISZOLGÁLTATOTTSÁG 19. SZÁZADI MAGYAR PRÓZASZÖVEGEKBEN

Kulcsszavak: 19. század; magyar próza; női szerepek; szegénység; gazdasági etika

A 19. század magyar prózairodalmában megkezdődik a női szereplők ábrázolásának változatossá tétele, ugyanakkor – részben a társadalmi valósághoz való igazodás igénye és a társadalmi szereplehetőségek korlátozott volta miatt – meglehetősen szűkre szabottak a női szereplők lehetőségei. A társadalmi okok mellett az irodalmi hagyomány is korlátozza a szerzők fantáziáját, hiszen a sematikus ábrázolást lehetővé tevő kategóriák túlságosan is rögzültek, és jól működtethető ellentétpárokba merevedtek. A hagyományos szerepek ilyen értelemben többnyire a családi állapothoz kötődnek: feleség, anya és leánytestvér, ők lehetnek azok a középosztálybeli nők, akik konszolidált helyzetben vannak, és ebben a helyzetben a korabeli társadalmi normáknak megfelelően viselkednek. Ennek ellentétpárja a peremre szorult szereplő, aki vagy társadalmilag, vagy pedig anyagilag kerül kiszolgáltatott helyzetbe (ezek persze többnyire összefüggenek egymással): a szerető/prostituált/megegett lány, az özvegy vagy az árva (ritkábban pedig az alacsonyabb társadalmi rangú női szereplő). Ha az anyagi meghatározottság felől tekintjük ezt a kérdéskört, akkor még élesebbé válik a törésvonal a (nemzeti érzülettel és felelősségtudattal is rendelkező) gazdaasszony és a nagyvilági, pazarló nő típusa között, akihez szinte minden esetben narrátori morális elítélés is társul. Ha találkozunk is a pozitív szereplők esetében normaszegésekkel, azok – ahogyan erre Steinmacher Kornélia is rámutatott¹ – a honleány ideáján ke-

* BIRÓ Annamária (1980), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, annamaria.biro@ubbcluj.ro

1 STEINMACHER Kornélia: *Bajza Lenke: Leányok tüköre. A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe a 19. században = Nőszerepek a 19. században. Lehetőségek és korlátok.* Szerk. TÖRÖK Zsuzsa. Reciti, Bp., 2019. 277–290. A honleány szerepkörét legérzékenyebben Bozsoki Petra elemezte doktori disszertációjában: Bozsoki Petra: *A honleányság mint női emancipáció. Kánya Emília alakja és munkássága.* Doktori értekezés. Pécs, 2020. Online:

resztül pozitív tette válnak. A korabeli – és a későbbi – olvasók ezeket a sémákat automatikusan működtették olvasás közben, így sokszor azok ellentmondásos jellege sem tűnt fel. Például Petőfi Sándor 1846-os *A hóhér kötele* című kisregényében² nincs is szükség kifinomult karakterábrázolásra ahhoz, hogy egyértelműen kategorizálni lehessen női szereplőit: Betti, a szegény, de tisztességes szerető, aki belehal a szegyenbe; Juci/Izabella: a jószívű prostituált, aki szolidaritást érez az éhező/fázó főszereplő iránt, és segít rajta a bajban; Róza pedig még úgy is tiszta és erényes marad, hogy az egyházi és morális szabályok ellen is vét öngyilkosságával. Úgy tűnik, mintha a 19. századi prózairodalom női szereplői az angyal vagy démon³ (Jókai Mór által is több szövegben erősített) dichotomikus ellentétpárjával maradéktalanul leírhatók lennének, és mintha az általános tendencia az lenne, hogy a peremre szorultság általában erkölcsi tisztasággal párosul.

A 19. századi prózairodalom női szereplők felőli vizsgálatát átfogó jelleggel az utóbbi időben Margócsy István kísérelte meg,⁴ egyes szerzők, művek vagy szövegcsoporthoz esetében természetesen további tanulmányok⁵ is olvashatók a témában. Az ilyen típusú vizsgálatok leginkább az úgynevezett társadalmi regények esetében hozhatnak eredményeket, hiszen ezekben a legerősebb a korabeli kontextusokkal való kapcsolódás. Ezek a szövegek részben irodalmi átültetései lehetnek a szerzők által tapasztalt valóságnak, amelyet akár idealizáltan, akár kritikusan ábrázolnak, az abban kialakult diszkurzív minták mégis valamiféleképpen kihathatnak a társadalmi valóságra is, legalábbis annyiban, hogy a női olvasók reflektáltabban viszonyulhatnak saját helyzetükhöz. Margócsy még a fennebb ábrázolt szűkösségnél is kevesebb lehetőséget vázol a női szereplők számára, szerinte a történetek központi mozzanata a „konszolidált polgári házasság elérése”, így a nőknek – kevés kivételtől eltekintve – szinte kizárólagos életcélja a „férjhez menés (néha, cinikusabban: férjfogás)”, ami után a gondos, erényes háziasszony magatartásmódeljének ideálképét mutatják fel.⁶ Margócsy nem fejt ki, a szövegek mégis azt érzékeltetik, mintha ez a szerepmeg-

<https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/3eda42b7-2643-4cd3-b0f8-620b0064351c/content> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 25.)

2 PETŐFI Sándor: *A hóhér kötele*. Hartleben, Pest, 1846.

3 A női írássággal kapcsolatos vitákkal foglalkozó kötet is címében hordozza ezt a bevett formát: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Íróknőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Reciti, Bp., 2016 (a továbbiakban *Angyal vagy démon*).

4 MARGÓCSY István: *Nőiség, női szerepek és romantika = Angyal vagy démon*. 19–40 (a továbbiakban MARGÓCSY: *Nőiség*); uő: *A lemondás regényei. Nőírók regényei a XIX. század második felében*. Élet és Irodalom LX(2016). 27. sz. (júl. 8.) (a továbbiakban MARGÓCSY: *A lemondás regényei*). 13.

5 Például BÉRES Norbert: *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*. Alföld 74(2023). 9. sz. 68–87.

6 MARGÓCSY: *Nőiség*. 27.

határozottság nem lenne kielégítő, mintha egy önálló, kötöttségektől mentes életforma lett volna az az ideál, amely felé a 19. századi női mozgalmak törekedtek, és amelynek irodalmi reprezentációja kíváncsú lett volna. Ez megfelel annak a narratívának, amelyet Gyáni Gábor is követ könyvében⁷ – és amelynek hiányosságaira már Bozsoki Petra is felhívta a figyelmet⁸ –, amely szerint a női emancipáció történetében a legfontosabb elem az individuum, amelynek törekvése az egzisztenciális önállóság elérése. Ebben a konstrukcióban a hagyományosnak tekintett női szerepek, így a feleség és az anya szerepkörének történeti rögzültsége akadályozza az egyéni kiteljesedést, a női szabadság elérésének. Bozsoki Petra szerint ez azért szorult újragondolásra, mert így a korszak legfontosabbnak tekintett női szerepköre, a honleányosság, amely kifejezetten közösségi jellegű volt, olyannak tűnik, mintha gátolná a női emancipációt, amely az individuum kiteljesedésére törekszik.⁹ Holott a kettő párhuzamosan, egymást időnként kiegészítve, ráadásul aktuálpolitikai törekvésekhez társulva jelent meg: így fontossá válik az is, hogy ki, mikor és miért tekinti a feleségszerepet az individualizáció kerékkötőjének. A magyarországi, 19. századi emancipációs törekvések többfélék, és érdemes odafigyelni azokra a hangokra is, amelyek szerint az európai minták nem alkalmazhatóak automatikusan a magyar viszonyokra, hiszen figyelembe kell venni a helyi társadalmi viszonyokat, és azokat a pozíciókat, amelyeknek betöltése jogilag vagy jogszokásilag egyáltalán lehetséges a korszak női számára. A női hivatással foglalkozó írások az emancipációt csak egyféleképpen lehetségesnek látó értelmezésekben konzervatívnak tűnhetnek, mert esetleg a női kiteljesedést, a szellemi szabadságot és önállóságot a feleségszerepen belül látják elérhetőnek. Beniczky Irma (1828–1902) például, aki 1865-ben *Egy emancipált nő* címmel jelentette meg regényét, a szellemi szabadság elérését kizárólag a családanyai szerepen belül látja megvalósíthatónak, ott viszont legfontosabb – és mindenki számára – elérendő célként fogalmazza meg a „szellemi felszabadulás és hivatásbeli miveltség”¹⁰ követelményét. Az ő koncepciójában a nő hivatása egyértelműen a családi élet keretein belül teljesedik ki („A nő közönséges sorsa az, hogy férjhez menjen”¹¹), viszont az ott betöltött szereptől függ a teljes társadalom fejlődése, átalakulása, emancipálódása, a jól betöltött szerep ugyanolyan hírnevet biztosíthat, mint azoké, akik ezt csatában, vérüket ontva szerezték, hiszen a társadalom jóléte függ tőlük:

7 GYÁNI Gábor: *A nő élete – társadalmi perspektívában*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2020. Szintén a nyilvánossághoz való hozzáférés korlátozottságát hangsúlyozza a Szécsi Noémi és Géra Eleonóra szerzőpáros is. SZÉCSI Noémi–GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Európa, Bp., 2015.

8 BOZSOKI Petra: *Politizáló nőtörténetírás. A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)*. Verso. Irodalomtörténeti folyóirat 6(2023). 2. sz. 9–32.

9 Uo. 22.

10 BENICZKY Irma: *A nők hivatása*. Heckenast, Pest, 1870. 239.

11 Uo. 92.

„Nagy és nemes tér nyílik itt a nők tevékenységének; ha azon működnek, jobban előmozdítják az emberiség javát, mint azok, kik a csatatéren véröket ontják, – s azokat, kik hontársaik míveltségét, felvilágosultságát, s így szellemi szabadságát is előmozdították, hálás kegyelettel fogja emlegetni az utókor”.¹²

Az individualizáció elsődlegessége felől Beniczky álláspontja korlátozza a női lehetőségeket, hiszen szerinte a nyilvános térben kiteljesedő karrier nem hozhat boldogságot a nő számára, akinek elsősorban anyaként kell megvalósítania önmagát.

„Ha a nő tehát nyilvános pályára akar lépni, – mindenekelőtt tépje ki a szívet kebléből; hány példát mutathatnék fel oly nőkről, kik a művészeti, az irodalmi, sőt a katonai pályát választották lelkesülten... s ha mindent elértek, a mit ohajtottak, – mégis visszavágytak a nő természetes körébe; a szív megszólalt.”¹³

Beniczky Irma fenntartja tehát a női-férfi életterek elválasztását, a nőt a magán-élet keretei közé helyezi, míg a közélet, a nyilvánosság sérüléseket hozhat számára, mégsem állítható, hogy ezzel a nők szubaltern státuszát rögzítené,¹⁴ hiszen a szellemileg képzett nő számára olyan hatalmat biztosít, amely a párválasztástól kezdve a gyerekevelésen át, tudatos társadalomátalakító tevékenység révén, a polgári rend megváltoztatására predestinálja. Persze, kérdés az is, hogy a korabeli nők képesek voltak-e átlátni a maszkulin világrend normaképző stratégiáit, hogy ők maguk érzékelték-e a családi életben belülről rendelt szerepkörük szűkösségét, és volt-e igényük (vagy akár anyagi lehetőségük) annak megváltoztatására. Margócsy István ezzel a kérdéssel a századközép nőszerzőinek regényeit elemző tanulmányában foglalkozik, és arra a következtetésre jut, hogy a nők számára a szolid feleségszerep az egyetlen társadalmi létezésforma, ami önfelszámolást, társadalmi cselekvésképtelenséget és a szuverén élet lehetetlenségét is jelenti, ráadásul a női szereplők mintegy predestinálva is vannak erre a sorsa, „szenvadásuk és lemondásuk által garantálják a társadalom elfogadott rendjének érvényesülését”.¹⁵ Az irodalmilag nem sokra becsült szövegeket Margócsy a lemondásetika felől olvassa, azaz úgy látja, hogy a női szereplők legalap-

¹² Uo. 226.

¹³ Uo. 234.

¹⁴ Madách női szereplőit vizsgáló tanulmányában Béres Norbert is arra hívja fel a figyelmet, hogy a 19. század szövegeiben a patriarchális társadalom szabályai működnek, ezek elfedik a női perspektívát, „a nőkről való diskurzus is erősen hierarchizált lesz, mivel akaratlanul az alárendelt elnémitásához, tárgyiasításához vezet”. BÉRES: *i. m.* 70.

¹⁵ MARGÓCSY: *A lemondás regényei*.

vetőbb életparanca a lemondás, ami által garantált az erkölcsi felsőbbrendűség (egyensúlyozandó, hogy az önálló társadalmi cselekvésre nincs lehetőség), és a szenvedések révén mutatnak rá a férfi társadalom igazságtalanságára.¹⁶ A lemondást minden esetben erkölcsileg pozitív, nemes cselekedetnek láttatja, a szenvedésért pedig általában nem a külső körülmények, hanem a lelki fájdalmak a felelősek értelmezésében. Ennek az alapállásnak azonban lehetnek buktatói, különösen, ha összevetjük a 20. század eleji – így modernnek tételezett – regényeket az idegenségtapasztalat felől vizsgáló Rákai Orsolya eredményeivel, aki a hasonló jellegű szerelmi csalódásokat nem önként vállalt lemondásként, hanem kiábrándult megalkuvásként interpretálja.¹⁷ Míg tehát egyfelől azt látjuk, hogy a 19. századi regényekben megképződő szenvedésnarratíva, lemondás vagy a szolid feleségszerep a nőket állandó alárendelt státusba taszítja, de a lemondás erkölcsi felsőbbrendűséget biztosít számukra, így konzerválva a patriarchális világrendet, másfelől az derül ki, hogy a 20. század eleji regényekben ugyanaz a lemondás már nem női erényként, hanem negatív életstratégiaként tételeződik. Kérdéssé válik így, hogy a korábbi regények női szereplőinek legalapvetőbb életparanca valóban kizárólag a lemondás-e, mivel nincs lehetőségük az önálló életvitelre, sorsuk pedig tényleg a szenvedés-e, ami minden esetben lelki terheket jelent. Ahhoz, hogy ezt maradéktalanul elfogadhassuk, véleményem szerint fontos lenne megvizsgálni a női szereplők diegetikus világának anyagi feltételeit is, azaz, hogy körülményeik mennyire teszik számukra lehetővé azt, hogy döntéseiket érzelmi/morális alapon hozzák meg. Döntéseiket, a társadalmi életben elfoglalt helyüket lemondásként, kényszerű cselekvésként határozzák-e meg ők maguk, és kötődik-e ehhez veszteségélmény? Mindezek természetesen abban az esetben vizsgálhatók, ha azt tételezzük, hogy az életcél a boldogság, megelégedettség elérése, ami viszont fogalomként változó lehet.

A 19. századi társadalmi regények gyakran töltenek be példázatfunkciót, a nőnevelő értekező próza mellett az olvasói aktivitás is irányulhatott arra, hogy abból a saját sorsukra vonatkozó cselekvési lehetőséget olvassanak ki. Nem lényegtelen tehát azt sem vizsgálni, hogy a boldogságról mit olvashattak a korszak prózairodalmában. Éppen Beniczky Irma fordításában jelent meg A Magyar Hölgyek Könyvtára sorozat 1869. évi 3. kötete (amelyet Kánya Emília szerkesztett) a rendkívül termékeny és sikeres svéd író, Marie Sophie Schwartz (1819–1894)¹⁸ *Pénz és név* című

16 Uo.

17 RÁKAI Orsolya: *Test, idegenség, modernitás: Kaffka Margit és a modernség női arca*. Irodalmi Szemle LIX(2016). 9. sz. 58–70. <https://irodalmiszemle.sk/2016/09/rakai-orsolya-test-idegenség-modernitás-kaffka-margit-es-modernség-noi-arca-tanulmány/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 25.)

18 Alakjáról, munkásságáról lásd Gunlög KOLBE: *Strategier för framgång. Marie Sophie Schwartz som föregångskvinna*. Universitätt Göteborg, Göteborg, 2014.

munkája. A női emancipációs törekvések elkötelezett híveként Schwartz ebben a regényében az arisztokrácia privilégiumainak kritikája mellett annak a tételmondatnak a bizonyítására vállalkozik, miszerint „a boldogság a képzeletben fekszik, s elég könnyen megnyerhető”.¹⁹ A történet során tehát ezt az állapotot sem az anyagi jólét, sem a társadalmi megbecsültség, sem az érzelmi megelégedettség nem képes kiváltani a szereplőkből egészen addig, amíg helyzetüket tudatosan felmérve el nem határozzák és meg nem valósítják azt a állapotot, amelyben boldognak érezhetik magukat. A lemondással (ami, bár különböző formában, többször előkerül a regényben) senki nem tud tartósan elégedett életformát kialakítani, sem pedig erkölcsi felsőbbrendűséget elérni.

Vizsgálatom arra irányul, hogy valóban sablonos, könnyen kiszámítható-e a 19. századi prózaszövegekben a női szereprepertoár, vagy az eddig dominánsnak tűnő narratív sémák okozzák azt, hogy ne láthassuk a változatosságot. Természetesen nem kerülhetjük meg a házasság társadalmi intézményének vizsgálatát, hiszen ez biztosíthatta a békés, anyagilag stabil létformát a nők számára, ám a lemondásetikát talán más megvilágításba is kellene helyezni. A hagyományos szerepekből való kilépésnek ugyanis a korban nemcsak erkölcsi, hanem anyagi oldala is volt, miután anyagi önállósága csak nagyon kevés pozícióban lehetett egy nőnek. A sablonos ábrázolás ezekben az esetekben is működött, korábban már említettem, hogy első ránézésre úgy tűnik, mintha a szegénységhez az erkölcsösség, a gazdagsághoz viszont a romlottság rendelődne. Van-e viszont ezekben a szövegekben utalás arra, hogy közvetlen kapcsolat létezne az anyagi státusz és az erkölcsi dilemmák között, illetve reflektálnak-e erre valahogy a női szereplők? A női szereplehetőségek vizsgálatából ne maradjon ki a továbbiakban az anyagi vonatkozás sem, az, hogyan befolyásolja az önformálás alakzatait az anyagi függőség vagy függetlenség, a hatalmi, kulturális és társadalmi követelmények hogyan egészülnek ki vagy alakulnak át az egzisztenciális kényszerűségek hatására, a pénz és a vagyon birtoklása hogyan befolyásolja a szereprepertoárt, és milyen erkölcsi kategóriák társulnak hozzá. Egyszerűsítve tehát azt is kérdezhetnénk, hogy igaz-e ezekben a regényekben, hogy a szegény prostituált erkölcsös, a gazdag csábító pedig erkölcstelen, és milyen normarendszer alapján jönnek létre ezek a kategóriák. A vizsgálatba természetesen hatalmas szövegkorpuszt lehetne bevonni, a továbbiakban én csupán arra vállalkozom, hogy néhány példán keresztül alátámasztam ezeket a kérdéseket a jogosságát.

A regények olvasásakor és a női szereplők anyagi lehetőségeinek vizsgálatakor szükséges a fókuszáció megváltoztatása is: azokat is meg kell szólaltatni, akiket a narrátori hangok nem magyaráznak, vagy akikhez egyértelműen elítélően viszonyulnak, mert a narrátori alaphang elsősorban a tiszta, erkölcsös élet propagálását tekinti

19 SCHWARCZ Mária: *Pénz és név*. Ford. BENICZKY Irma. Kunosy és Réthy, Pest, 1869. 116.

fő feladatának. A mellékszereplők viszont gyakran más logika mentén cselekednek és olyan mintákat mutatnak fel, amelyek talán éppen a gazdasági etika felől nyerhetnek jogosságot. Ilyen szereplő például Jósika Júlia 1860-ban megjelent, *Éva* című regényének Marvelje. Egyértelműen negatív szereplőként van ábrázolva, életstratégiája mégis felmutat egy olyan alternatívát, amelynek a végkimenetele nem a boldog házasság és a szolid feleségszerep. Pedig Marvel számára minden adott lenne hozzá: örökölt vagyon, szerelem, a szerelem tárgya vagyoni és társadalmi szempontból is megfelelő társ lenne, ez a szereplő mégis azt választja, hogy ő maga kíván rendelkezni anyagi javai fölött, a házasságot pedig ennek akadályaként látja, így lemond a szerelemről és a háziasszonyi szerepről. A regény cselekménye Skóciában és Angliában játszódik, így a fiatal, egyedülálló nő lesz a vagyon kezelője, de ezt az emancipált életformát a mindentudó narrátor mégis inkább elítéli, mivel nem társul hozzá szívjóság (amely már gyermekként is hiányzott ebből a szereplőből). Amennyiben elsősorban nők által írott szövegekre koncentrálnunk, akkor hasonló kategóriába kerülhetnek Apraxin Júlia²⁰ regényeinek gazdag, független, csábító nőalakjai, akik tudatosan választják az önálló életformát, a narrátorok azonban a patriarchális világ logikájának megfelelően elítélően nyilatkoznak róluk, hiszen legtöbb esetben ők az akadályai a konszolidált házasságok létrejöttének. Azonban a vagyonos női szereplők esetében is érdemes megvizsgálni viszonyukat a kapitalizálódó-polgárosuló világ új erénytanával: reflektálnak-e a vagyonból adódó kötelességetikai kérdésekre, illetve ezek a reflexiók tekinthetők-e kritikának a patriarchális vagy akár a formálódó kapitalista világrenddel szemben.

Marie Sophie Schwartz fentebb említett, *Pénz és név* című regényében például a főszereplő, Elvira hosszú fejlődésen megy keresztül egészen addig, amíg le tudja vetkőzni az arisztokrata társadalom normáiból származó peremreszorítottság-érzését, és meg tudja fogalmazni a maga számára pozitív világszemléletet, amelyben nem az örökölt név, hanem a szerzett vagyon a boldog élet megteremtésének eszköze:

„... én nem igen szeretem azokat a régi várakat; úgy tekintem azokat, mint jól fentartott romokat, melyek egyszer annak feje fölött összeomlanak, ki födelők alatt lakik. Nem, én azon időt szeretem, melyben élünk, s a múltnak maradványai nem felelnek meg ízlésemnek. Lehet, hogy az onnan jön, mert én magam is oly osztályból származom, mely nem számít az ősök szerint, hanem mely a jelenben és a jelennek él. A kereskedő, a szatócs, a zsidó, leginkább az

20 Apraxin Júlia (1830–1913) orosz családból származott, Batthyány Artúr feleségeként lett ismert a magyar nemesi körökben. Regényeit francia nyelven írta, ezek közül többet is magyarra fordítottak. De elsősorban nem irodalmi tevékenysége, hanem életmódja miatt volt folyamatosan az érdeklődés középpontjában.

idő gyermekeihez tartoznak. Most azon meggyőződésre jutottam, hogy ha én született úrhölgy lettem volna, bizonyára én is csak úgy szeretném őseim várait, czimerét és nevét, de így, oly férfiú leánya vagyok, kinek nem volt tekintélye, de annál több pénze, ezért szeretem magam azon fénynyel környezni, melyet pénzen lehet szerezni. Az embereknek különösen az tetszik, mi erejüket képezi, – az én erőm a pénz, ennek hatalma változtatta Timaszjót olyaná, a milyen most”.²¹

Talán nem véletlen, hogy azoknak a regényeknek a cselekménye, amelyekben többféle variációja is megjelenik az anyagilag önálló nő kategóriájának, többnyire nem Magyarországon játszódik, hiszen ott az adott időszakban anyagi függetlenséggel a középosztálybeli és annál magasabb társadalmi kategóriába tartozó özvegyasszonyok rendelkezhetek, mindenki más valamilyen férfirokon gyámsága alá tartozott. A Jókai Mór életét a magánszférájában jelentős szerepet betöltő nők felől újra-konstruáló Szécsi Noémi például az özvegyként önrendelkezéssel (anyagi függetlenséggel és képviselők révén szavazati joggal) bíró állapot felől magyarázza, hogy Jókai cselekvőképes női szereplői is csupán két kategóriából kerülnek ki: vagy férfiruhába öltözteti, vagy pedig özvegyi státuszba rendeli őket (kivéve az intrikus személyeket).²² Szintén özvegy – fiatal, szép, erkölcsös (ilyen értelemben sematikus) özvegy – a női emancipáció ideáját a címébe foglaló, már említett Beniczky-regény főszereplője, Garamvári Árpádia is, akinek neve és az általa szuverén döntések meghozatala után alapított mintagazdaság mintha egy új hon kialakulását jelezné előre, de aki végül mégsem lehet teljesen boldog.²³ A 19. századi Magyarországon csupán azokban a társadalmi rétegekben volt lehetséges a nők pénzkeresete és általa egy független élet megteremtése, amelyeknek tagjai többnyire nem kerülnek regények főszereplői státuszába. Beniczky Irma többször emlegetett könyvében például kiemeli, hogy a földművelésben s kézműves munkákban a lányok is kenyérkeresők lehetnek („A kézműves lányai vagy hajadon nővérei szintén megkereshetik kenyerüket az ipar különféle ágaiban, melyek nem annyira az erőt, mint az ügyességet, kitartást és tisztaságot igénylik”²⁴), viszont a középosztálybeli nők teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek, ha meghal a családfő. Ekkor az a megalázó sors vár rájuk, hogy a gazdagabb rokonok befogadják őket, vagy pedig ezek az anyagi lehetőségek nélküli, de művelt lányok nevelőnői állást keresnek, ami nem egyéb „divatosan elpalástolt

²¹ Uo. 159–160.

²² SZÉCSI Noémi: *Jókai és a nők*. Magvető, Bp., 2025. 22–23.

²³ BENICZKY Irma: *Egy emancipált nő*. Bartalis, Pest, 1865.

²⁴ Uő: *A nők hívása*. Heckenast, Pest, 1870. 214.

nyomorúságnál”.²⁵ Véggkövetkeztetése egyben magyarázata is annak, hogy a regényszerzőknek miért nem volt lehetőségük változatosabb életutakat lehetővé tevő cselekményeket szőni az önállóságra vágyó női szereplők számára, a társadalmi valóság a szépírói fantáziának is határt szabhat:

„Ilyen sorsa van a közép-osztály leányainak, ha szülőik vagyontalanok voltak, s ha a szükség arra kényszeríti őket, hogy maguk keressék kenyerüket. A munkásnő, a kézműves özvegye vagy leánya önállóságot vívhat ki magának saját munkaereje által; a közép-, úgynevezett »mivelt« osztály leányai ellenben mindig függőségben maradnak, egyedül arra utalva, hogy férjhezmenjenek, s férjük munkája vagy vagyona után éljenek, – ha pedig – sok esetben állásukkal semmi összhangzatban nem álló igényeik miatt – férjhez nem mehetnek, – hasztalan igyekeznek a szükség által parancsolt függetlenséget elérhetni”.²⁶

Jósika Júlia *Éva* című regényének címszereplője viszont éppen félillegális helyzetből adódóan kerül különös státuszba: Skóciában kötött házassága Angliában érvénytelennek számít a felek (különösen a férj) kiskorúsága miatt, így Londonba költözve a megesett nő, leányanya stigmájával kell boldogulnia, ráadásul férje ugyanabban a városban él az angol törvények szerint alapított legális családjával. Ezt a regényt többnyire nem tartja számon a magyar irodalomtörténet, bár – még ha el is ismerjük gyengeségeit, az angol lányregények sémáinak alkalmazását – gazdasági, gazdaságtudományi szempontból mégis figyelemre méltó,²⁷ hiszen többfajta típust is felmutat az önrendelkező nő kategóriájából, a szereplők pedig többször reflektálnak anyagi helyzetükből adódó lehetőségeikre. Az emigrációban élő Jósika Júlia²⁸ saját tapasztalatából is jól tudhatta, hogy milyen lehetőségei vannak egy nőnek akkor, amikor gyakorlati-

25 Uo. 217.

26 Uo. 218–219.

27 Ez a tanulmány elsősorban a női szereplők lehetőségeire koncentrál, de arról is érdemes lehet elgondolkodni, ahogyan az író megváltoztatja az addig bevett sémákat. Korábbi regényekben többnyire a női szereplők érezhették úgy, hogy a házasságkötés számukra üzet, amelyikben ők maguk tárgyiasítva vannak, gyakorlatilag eladják őket. Ebben a regényben éppen a főszereplő férfi az, aki úgy érzi, hogy az apja által kikényszerített házassága révén ő az áru szerepét tölti be: „Árucikként eladva százezer fontért! – ez volna tehát sorsom? – kiáltott föl fájdalmasan és mély keserűséggel hangjában a szegény fiú e levél elolvasása után.” JÓSIKA Júlia: *Éva*. I–II. Heckenast, Pest, 1860. I. 144.

28 Jósika Júlia életútját tárgyalja Kerpics Judit kötete, melyben igyekszik átfogó képet rajzolni az író női irodalmi tevékenységeiről. KERPICS Judit: *Jósika Júlia irodalmi munkássága. A 19. századi emigrációs kulturális transzfer és a szociális normativitás összefüggéseiben*. Akadémiai, Bp., 2025. <https://mersz.hu/kiadvany/1272/info/> (Utolsó megtekintés: 2025. 09. 22.)

lag családfenntartóvá kell válnia, és ilyen helyzetben esetleg mit tehet az a nő, akinek induló tőkéje sincs, ráadásul anyai szerepkörét is el kell látnia. Főszereplőjét tehát eleve vesztes pozícióból indítja a szerző: a bevett normáktól már a kis Éva szülei is eltértek, amikor értelmiségi/írói életpályát akartak megvalósítani, és ebbe a normaszegésbe bele is buktak, előbb elszegényedtek, azután pedig korán meg is haltak. A szegény-gazdag ellentétpár a gyereknevelés módjában is megjelenik, a gyermekkori szegénység műveltségbeli és fizikai deficitet is jelent:

„Mig gazdag háznál, mai napon, többnyire a gyermek áll első helyen, s körülé forog mindenki; szegény családnál a gyermek egyenlően, sőt olykor még nagyobb mértékben, hordja szüleinél a nélkülözések és nyomor terhét; még nagyobb mértékben mondtuk, mivel a gyermek teste gyöngébb és inkább van szüksége nyugalomra s egészséges kielégítő élelmezésre. Éva ép, de koránsem erős gyermek volt”.²⁹

A saját vagyonát féltve őrző nagynéninél cselédsorban felnövő Éva sem az anyagi, sem pedig a fizikai deficitet nem érzi tehernek, és amennyiben ő sem lépne ki a nyilvánosság terébe, illetve a házba sem türemkedne be a kívülág az ifjú bankárfiú, Robert személyében, a saját életsorsa természetes és elfogadott maradhatna számára (ez ellen csupán dajkája lázadozik a kezdetektől fogva). A társadalmi egyenlőtlenségek csak akkor válnak nyilvánvalóvá, amikor kiderül számára, hogy a műveltségi tőke hiánya talán még súlyosabb teher, mint a szegénység, hiszen a közös életet teszi lehetetlenné, a társalgást szünteti meg az érzelmileg kapcsolódó felek között: „És a szegény leány először életében a megszégyenülés fájdalmas nyomását érezte szívében, s a keserű gondolat: – Oh! miért nem tanítottak engemet egyébre is mint csak munkára! – futott át először elméjén”.³⁰ Természetesen nem Jósika Júlia az egyetlen a 19. századi prózairodalomban, aki megpróbálja lerántani a leplet arról a hamis képről, mely a szegény, de tisztességes lány és a gazdag nemesember közötti kapcsolatot ideálisként, egyáltalán megvalósíthatóként ábrázolta. Eötvös József *A karthausi* című regényének³¹ egyik betéttörténete a gazdag, de kiábrándult Gusztáv és a szegény, tisztességes varrólány, Betty – egy barátok közötti, a nyilvános megszégyenítés veszélyével járó fogadás következtében – létrejött kapcsolata, amely eleve kudarca

29 JÓSIKA: *i. m.* I. 75.

30 Uo. 111.

31 Eötvös József első nagy prózai alkotása 1839 és 1841 között jelent meg. Jelen tanulmányban a könyv online elérhető változatát használom. Eötvös József: *A karthausi*. Neumann, Bp., 2002. <https://mek.oszk.hu/06200/06282/html/index.htm> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

volt ítélve a morálisan elítélhető körülmények miatt, amelyek ezt a kapcsolatot elindították. A szerző mégis hosszan időzik annak a kettősségnek a bemutatásánál, amely Gusztávnak a lányhoz való viszonyát jellemzi akkor, amikor a lány szegény, de becsületes közegében élnek, vagyis azok között a díszletek között, ahová társadalmilag, anyagilag és műveltségi szinten Betty tartozik, majd pedig innen kiszakítva a lány hogyan válik egyre ellenszenvesebbé a gazdag és művelt élet keretei között, mivel a későn elkezdett képzés egyre nyilvánvalóbbá teszi (különösen a Júliával való komparációban) a lemaradás behozhatatlanságát:

„Betty még nem veszté reményeit. Tudta szerelmemet Juliához, s ha tökélyét emlegetém, mindig sóhajtván saját tudatlanságáról kezdte beszélni; most egyszerre új gondolat támadt lelkében: művelté akart válni ő is. Mestereket fogadott, s nem képzelheted szorgalmát. Ha szobájába léptem, zongorájánál vagy könyvek közt találtam; tanult, olvasott, zongorázott reggeltől napestig; egy új leírhatatlan kinná lőn életem. Hacsak egyszer hallottad volna a hosszú tudományos beszélgetéseket, melyekben e szegény leány nehezen tanult ismereteit kitarva, vegyítve Rómát s Hellást, régi s új költőket, a világ minden részeit káoszi homályban, majd egy helytelen idézést, melyet könyv nélkül tanult, majd furcsán elcsavart adatokat keverve mindennapi dolgok közé, s ha valaha érzéd a kint, mellyel szívünk eltelik, ha azt, kit szeretünk, vagy legalább egykor szereténk, nevetségesnek látjuk: szántál volna. Ha beszédeit félbe akarám szakasztani, s néha mondtam, hogy a tudomány nem asszonyoknak való, könnytet szemekkel mondtá, hogy Julia is tudós volt, s hogy nála mindezt szerettem; ha nem szóltam, kérdezett, nem nagy előmeneteleket tett-e már? s ha jó szívből néha dicsérém, zongorához ült s leírhatatlan erőlködések közt egy gyermekek számára írt darabot játszott, majd szüntelen jobbítva tévedéseit, s egy akkordot tízszer próbálva, míg az összhang végre félig-meddig kikerült; majd csodálatos precízióval e hamis akkordok egész sorát eljátszva, hogy szinte borzadék hallásába. Ha még szerettem, most megszűnt volna szerelmem”.³²

Mivel általában a 19. századi regényekben a szegénység egyfajta morális tisztasággal társult, az anyagi javak hiánya a szereplőkből még nem feltétlenül váltja ki a szégyenérzetet. Petőfi Sándor *A hóhér kötele* című regényében szeretői státusban levő Betti – mivel megmarad saját közegében – a tisztességes, szegény lány sablonos sze-

32 Uo.

repében ragadva hal meg, anyja pedig arról értesíti a túl későre felbukkant egykori szeretőt, hogy a lány nem is kívánt a maga pozíciójában változást, jobb életre a nemes apától származó fiát szánta csupán. Azokban a ritka példákban, amelyek a szegénységet nem idealizálva mutatják be, hanem közel hajolva a szereplőkhöz és lehetőségeikhez inkább a kilátástalanságot jelenítik meg, mint például Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényének egyes jeleneteiben, világosan felhívják rá a figyelmet társadalom gazdag rétegeiben mozgó szereplők, hogy az anyagi és műveltségbeli tőkével bírók és a nincstelenek között nem lehetséges a társadalom által is elfogadott házasság:

„Én elveszem őt; s meg fogom győzni a társaságot, hogy parasztnő is illik hölgyei közé; megmutatom, hogy az ész s józan elv balitélet ellen is hatni tud. Különben is megfoghatlan előttem, minő erély és akarat lehet azon ellenzéki tagé, ki hont s társas formát átalakítani tör s körének, szalonjainak gyávaságát nem képes leölni. Én kivét leendek, az ész s tiszta fogalom törvényei szerint.

– Nevetséges hit, sikertelen törekvés. Másvilági rény, mit a társaság nem ismer. Célfutás nádparipán, mely fáraszt és eltörik. Gólyaharcz vizikigyók ellen: ők mélyre úsznak s téged a tó széle elnyelt. Rőflovagnak fogsz nézetni, ki bérelt lovon ül s fűnek-fának neki megy. Egy paraszt millionär, kit sorsa megszánt, de kire a pórélet pizska és hölgye rászáradt. Nem is nyersz alkalmat magad ismer tetni; mint ujdonság közhelyen egy szemüveges oldalpillanatot kapsz, nem annyit, mint az állatgyűjtemény papagályai, s ezzel szerepednek vége”.³³

Természetesen itt férfiak párbeszéde zajlik, a szegénység mint társadalmi deficit – különösen a női szereplők esetében – még ekkor sem fő témája a magyar prózairodalomnak, amelyben „csak olyan figurák kaphattak árnyalt megjelenítést, akiknek számára az erkölcsi választás lehetőségét a korabeli felfogás egyáltalán elképzelhetőnek tartotta, s akiknek erkölcsi megjelenítésével a művek valamilyen példát tudtak felmutatni”.³⁴ Nagyon sokáig működik az a séma, amely szerint szegényként tisztességes marad a lány, hiszen a morális tartás az egyetlen értéke, de ezentúl nem is foglalkozik szenvedésével, nélkülözéseivel az irodalom. A saját közegből kikerülve a sze-

33 Kuthy Lajos regénye 1846–1847-ben jelent meg. Jelen esetben az online is elérhető változatra hivatkozom majd. KUTHY Lajos: *Hazai rejtelmek*. I–II. Franklin Társulat, Bp., 1906. <https://mek.oszk.hu/07500/07552/html/index.htm> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

34 MARGÓCSY István: *A szegénység a magyar irodalomban*. 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap 27(2015). 11. sz. <https://ketezer.hu/2016/09/margocsy-istvan-a-szegenyseg-a-magyar-irodalomban/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

replők viszont gyakran szembesülnek a szégyen érzetének különböző formáival, a szégyen mint szociális fájdalom³⁵ többféle narratív sémában is felbukkan. Johan Goudsblom szerint a szégyen érzetének kialakulásához feltétlenül szükséges a másik tekintete, két különböző normával rendelkező világ ütközése, illetve a határátlépés aktusa.³⁶ Ahogy azt fentebb, Jósika Júlia Évája esetében láthattuk, a szégyenérzet a művelt Roberttel való társalgás közben alakul ki a szereplőben, amikor a két különböző műveltségtípus ütközése következtében a másik fél reakciójából (Robert megmosolyogja Éva tudatlanságát) a lány számára is világossá válik alárendelt pozíciója. A szégyen a hatalmi struktúráknak és az identitásképződésnek is fontos eleme, gyakran testi reakciók kísérik még akkor is, ha azok következtében nem is áll fenn a lelepleződés veszélye. Például Abonyi Lajos *Kenyér és becsület* című regényében, amelyet Margócsy kimondottan azért emelt ki elemzésében, mert ott szerinte furcsa módon a női szereplő a pénz hiánya miatt szenved, olyan jelenetnek lehetünk tanúi, amikor a szégyen a kiscsalád kereteiben jelenik meg, a külvilág elképzelt reakciója okozza a fiatalasszony testi tüneteit:

„A nő szorongva nézett fel férjére, megreszketett egész testében s némi rémülettel és szégyenkezéssel, mely arcát pírral borítá, szólott: – Irgalmazz, szent Isten, talán majd ki se bírjuk fizetni, talán majd itt szorulunk, nem is leszünk képesek tovább menni. Oh szólj ... oh szólj! Mennyi pénzed van még? – Huszonhét forint – rebegte a férj csüggedten. A nő karjai a kiseddel együtt lehanyatlottak. nagy, mély bánattal sóhajtott: – Csak annyi!”³⁷

A szégyenérzet többféle reakciót is kiválthat a női szereplőkből. A test láthatósága, annak jelzései (pirulás, remegés, meghajlás) miatti lelepleződés a szereplők egy részét visszavonulásra készíti (pl. Eötvös Bettyje), másokat cselekvésre ösztönöz (Jósika Júlia Évája). Ugyanakkor a 19. századi szövegekben megjelenik a szégyen és az erkölcs fogalmainak párhuzamos tárgyalása, a szégyenérzet jogossága bizonyos esetekben megkérdőjeleződik, különösen abban az esetben, ha a szembesítést egy morálisan alacsonyabb szintre állított szereplő váltja ki. Például a *Hazai rejtelmek*

35 Johan Goudsblom használja a fogalmat kulturális konstrukció értelemben. Részletesen lásd PABIS Eszter: *A szégyen kulturális konstrukciójának történetéről és elméleti megközelíthetőségéről = A szégyen reprezentációi*. Szerk. BALOGH László Levente–HORVÁTH Andrea–PABIS Eszter. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2017. 7–22.

36 Johan GOUDSBLOM: *A szégyen mint szociális fájdalom* = uő: *Időrezsimek*. Typotex, Bp., 2005. 9–19.

37 Abonyi Lajos többkötetes regénye 1865–1866-ban jelent meg. Ebben a tanulmányban az online is elérhető változatot használok. ABONYI Lajos: *Kenyér és becsület*. I. Révai, Bp., 1906. 32. <https://mek.oszk.hu/25100/25107/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

című regény rendkívül ellenszenvesnek ábrázolt vörös dajkája kéri számon az elkeseredett anyát, aki törvénytelen gyermekét az ő gondjaira bízta, tehát két stigmatizált női szereplő párbeszédéről van szó. A maga rendjén a vörös dajka is többszörösen alárendelt pozícióban van, helyzete kiszolgáltatott, anyagilag is testvérétől függ, mégsem viselkedik empatikusan azokkal az anyákkal, akik – más lehetőségük nem lévén – ily módon próbálják megmenteni gyermekük életét. Anyagi, morális kiszolgáltatottság és a lehetséges reakciók keverednek ebben a jelenetben, amelyet érdemes talán hosszabban idézni, kiemelve azokat a fogalmakat, amelyek részben a moralitás, részben pedig a morál elvesztése után a pénz világa felől határozzák meg a szereplők döntéseit:

„De van a *szégyennek* bizonyos foka, melyen túl hatását veszti, midőn az méltánytalanságig, érdemen alul aljasul, vagy oly kútfőből ered, melynek *erkölcsi igénye* arra nincs. Így történt a hölgygyel is. »Nem így beszélt ön, semmirevaló! midőn haszonleső vágy, hizelgés, ígéretek mellett szerencsétlen gyermekemet magához könyörgé, – mondá a dajkának harag és önérzet kelő erejével, mely az anyai fájdalmat néhány perczre legyőzé. – (...) Mily kikeresett megközelítés, kimélő ajánlat, járkáló izgatás, mennyi sürgés, biztatás, remény, titokeskü által törekvék megnyerni bizalmamat, hogy gyermekemet adjam titkos nevelés alá; míg a *nővő félelem, balítélet s családviszony által kényszerült anyát*, sikerült ujjabb könnyelműségre csábítani. Midőn megcsalt, kezdé kimutatni foga fehéret. (...) Igen, igen! *erkölcstelen pénznadály*, ne ingerülj reám oly mogorva gúnynyal, gőgödet megveitem. Bűnömben is fenségesebb vagyok, mint te, az erény színlett palástjában«”.³⁸

A vörös dajka itt nem a társadalom normái felől válik erkölcstelenné, hanem azért, mert egy kiszolgáltatott helyzetben levő női szereplőt anyagi zsarolása révén még marginalizáltabb helyzetbe taszít. Ennek kimondására az adott szereplő csak a szégyen érzetén való túllépés után képes, és hasonló logika működik a többi szövegben is: cselekvőképesség a morális gátak révén létrejövő szégyen leküzdésével lehetséges. Ennek viszont többféle kimenete lehetséges, és a kudarctörténetek oka gyakran éppen a társadalmi mobilitás illuzórikus volta. Eötvös József Júliája hiába határozza el, hogy munka révén tisztességesen felneveli gyermekét, a képzettség, a munkabírás hiánya és a magasabb társadalmi rendhez való tartozása is oka annak, hogy nem kap

38 KUTHY: *i. m.*

munkát, és végül prostituálttá kell válnia.³⁹ Az ő esetében éppen a fentről lefelé tartó változás lehetetlensége tűnik fel, mintha a szegény, de tisztességes élet el lenne zárva előle (hiszen leányanya ő is), morálisan is buknia kell, a legkitaszítottabb szerepben maradhat csak életben, kitartott nőként, viszont még ebben a pozícióban is megtartja lelki felsőbbrendűségét. Más utat jár be Jósika Júlia Évája, aki alulról indul, munkához szokott és önálló leányanyaként is megtalálja az útját annak, hogy Londonban pénzt keressen előbb varrónőként, majd pedig íróként. Mintha túlságosan is idealizált lenne Éva életútja, aki korábban éppen műveletlensége miatt szenvedett, a későbbiekben nem csupán gyerekkönyvek írójaként teremt anyagi jólétet, hanem művelt szalonéletnek is teret ad otthonában (ahonnan a bankárokat magánéleti okok miatt zárja ki, bár jelentéssel a pénzvilág teljes kirekesztése): „E háznak egyszerűen, de ízléssel butorzott termeiben, a fiatal író körűl nem ritkán érdekes társaság gyűl össze, melyben az irodalom, a művészet s az aristocratia egyenlően képviselve vannak; csak a pénzvilág hiányzik ebből, mert ez és Éva közt nincs semmi érintkezési pont”.⁴⁰ A munka az ő értékrendjében nem önmagáért fontos, és még az írói lét sem egy olyan karrierlehetőség, ami önmagáért lenne jelentős, hiszen a könyvek megjelentetésének egyedüli célja a pénzkereset. Ez abból derül ki, hogy a regény végén a nagynéni vagyonának megöröklése után azonnal abbahagyja ezt a tevékenységet, sőt még orvostanhallgató fiának is azt javasolja, hogy tanulmányait hagyja abba, és azontúl a vagyonos arisztokrácia fiainak életmódját folytassa. Éva döntése nem magyarázható a Max Weber-i szociális virtus kategóriája felől, melynek értelmében a vagyon őrzésének és gyarapításának kötelessége nem pusztán egyéni ambíció, hanem a család folytonosságának garanciája is.⁴¹ Hiszen Éva – azáltal, hogy az addig hivatásának tekintett írói pályáról lemond – saját vagyonának alárendeltjévé válik, kimondottan attól függ. Természetesen ennek etikai következményeire a kötet már nem tér ki, viszont a háttérben ott van a nagynéni életsorsa, akinek a vagyon gyarapítása okozta az egyetlen örömet az életben, emiatt pedig a többi virtusról is hajlandó volt lemondani.

39 Júlia később így adja elő hiábavaló fáradozását egykori hódolójának, Gusztávnak: „Munkát! Oh Istenem, ha találhattam volna! mi vala oly nehéz vagy megvetett, mire kész nem valék? Mit nem tettem volna örömmel, csak gyermekemnek egy kevés fát, magamnak egy falat száraz kenyeret szerezhessenek! – hasztalan! Házról-házra ajánlám szolgálatomat; de nem vala, ki rajtam könyörülne. Az egyik monda, hogy nincs szüksége rám, a másik, hogy gyengébb vagyok, mintsem hasznára lehetnék, a harmadik, egy tekintetet vetve ruháimra, melyek habár kopottak, mostani állásomhoz nem illének: hogy hihetőkép más életmódhoz szoktam, s ily személyt házához fogadni nem szokott; így tértem naponként inkább kétségbeesve lakomba”. EÖTVÖS: *i. m.*

40 JÓSIKA: *i. m.* II. 152.

41 MAX WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. ÁBRAHÁM Zoltán. Szerk., jegyz., utószó HIDAS Zoltán. L'Harmattan, Bp., 2020.

A becsület és a dicsőség látszatának fenntartása társadalmi szempontból fontos volt, és ezt még akkor is érvényesítette, ha a teljes elmagányosodásához vezetett.

Az utóbbi évek kutatásai, amelyek az irodalom gazdaságtörténetével foglalkoztak, rámutattak arra, hogy érdemes a szereplők motivációit akár gazdasági logika felől is vizsgálni.⁴² Ahhoz, hogy magyarázhatóvá váljanak egyes női szereplők által hozott döntések, és hogy levetkőzhessék magukról a negatív szereplői státust, akár a 18. század politikai gazdaságtörténetéhez is visszanyúlhatunk. Bernard Mandeville *A méhek meséje* (1714, 1723) című szatirikus művét Marx a politikai gazdaságtan alapító írásai közé sorolta⁴³. Mandeville sajátos módon kapcsolta össze a gazdaságtant és az erkölcsöt: az értékelés alapját homogénné tette, a gazdasági viszonyítás rendszerét leválasztotta az erkölcsi és közvetlen politikai szempontokról. Felfogásában a haladás, vagyis a gazdasági fejlődés szorosan összefügg a magántulajdon intézményével, és paradox módon éppen a „rossz” erkölcsi tulajdonságok, azaz a bűnök járulnak hozzá a közjó gyarapodásához. A takarékoság például, amely a keresztény erkölcsi hagyományban értéknek számít, Mandeville szerint mind társadalmi, mind egyéni szinten a szükségletek befagyasztásához vezet, ezzel pedig a termelés visszaesését és az elszegényedést okozza. A munka szerepének megítélésében ezért kulcsfontosságú, hogy bár az embernek vannak szükségletei, amelyeket csak munkával tud kielégíteni, a szegénység mégis a gazdaság funkcionálásának alapfeltétele marad. A hatalmi formák feladata ugyanis nem a szükségletek széles körű kielégítése, hanem azok alacsony színvonalon való tartása, s ennek következményeként a tanulás vagy a felemelkedés lehetőségei is szűkek maradnak, hiszen a tanulással nem jár vagyonszerzés, mivel akkor mindenki vagyonossá válhatna. Mandeville értelmezésében az egyéni bűnök a közérdeket szolgálják, vagyis gazdasági értelemben értékeknek tekinthetők, míg az erkölcsi erények éppen az elszegényedéshez vezetnek. Ez a gondolatmenet magyarázatot adhat azoknak a szereplőknek a motivációira, akiket eddig kegyetlen, gazdag csábítókként skatulyáztunk be. Egészen remek példája ennek a szereplőtípusnak az *Éva* című regény Izabellája, akinek sorsa valójában a lemondásetika tarthatatlanságát is jelzi, mivel eddig a lemondáshoz erkölcsi tartást és lelki jószágot is rendelünk. Egy klasszikus felállásban ebben a regényben Izabella a negatív szereplő, akinek

42 Különösen a Hites Sándor által vezetett *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* című kutatócsoport, illetve az általuk szervezett konferenciák jelölték ki azokat az utakat, amelyeket érdemes lehet követni. *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben*. Szerk. BALOGH Gergő–HITES Sándor–S. LACZKÓ András. Verso, Pécs, 2023; *Kapitalizmus és irodalomtörténet*. Szerk. ANDRÁS Csaba–HITES Sándor. Reciti, Bp., 2022; *Elbeszélmi a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*. Szerk. HITES Sándor–SZABÓ-REZNEK Eszter. Reciti, Bp., 2024.

43 Bernard MANDEVILLE: *A méhek meséje, avagy a magánvétek közhaszon*. Ford. TÓTFALUSI István. Kossuth, Bp., 1996. A kötet utószavát Heller Ágnes írta, az utószó rendkívül sokat segít a korszak morálfilozófiai irányzatai között elhelyezni ezt a politikai pamfletet.

fizikai szépsége nem téveszti meg a házi boldogságra vágyó férfiakat: „Magas, karcsú alakja, görög szabású vonásai, nagy, sötét, életteli szemei, dús holló fekete hajzata, s bájos, talán kissé túl a rendén tetszelgős modora, oly egészet képeztek, melynek csak kevés férfiú tudott ellenállani; ha talán bámulói közt voltak is, kik kissé vonakodtak volna háziboldogságukat, ily szép, de alkalmasint könnyelmű kezekre bízni. Anyját régóta elvesztette s atyja annyira szerette, hogy nem tudott tőle megválni; azért a háznál nevedett, s igen korán szokta meg a házini szerepét, még pedig nagyon ügyesen vinni”.⁴⁴ A szép és gazdag lány a maga rendjén szintén lemond szerelméről, és feláldozza magát apja akaratának, mégsem vált ki a narrátorból elismerést, hiszen ezt gazdasági érdekei miatt teszi, házasságát pedig a vagyon gyarapításának rendeli alá, amelyet könnyebben tud irányítani egy engedékenyebb férj mellett:

„Nem-nem! megszoktam a fényt, mely születésem óta körül áraszt, – szeretem azt; s nem cserélem föl szegénységgel senkiért a világon – még önért sem Henry!”

„De ő kárpótlást keresett és talált mostani élete szabadságában, a nagyvilágnak itt oly szédítő mulatságaiban, vásárlásokban, járásban, kelésben; s pár hét múlva nem egyszer azon gondolon lepte magát, hogy élete, ha nem is boldogabb, de talán könnyebb, kényelmesebb s mulatságosabb oly előző s engedékeny férj oldalán, mint a minő Robert volt, mint ha Marchmont Henry neje lett volna; kinek jellemében valami vad indulatosság, s fölényt igénylő akaratosság, soha sem czáfolta meg magát; még azon hölgy előtt sem, ki egész szívét birta. (...) Így lőn, hogy e fiatal háztartásban, első naptól fogva, a nő vitte a főszerepet; ő határozott mindenben, és szabadsága – minden tekintetben – nagyobb volt, mintsem kellett volna – nem csak férje, hanem saját javára is”.⁴⁵

A regény példázatjellegéből adódóan – bár ő a női szabadság megtestesítője – Izabella mégsem lehet boldog, még ha a saját értékrendje szerint elfogadhatónak is látja sorsát. Míg az erkölcsös önfeláldozás alakjai végül elnyerik a boldog élet jutalmát ezekben a regényekben, azok a figurák, akik gazdasági érdekeiket követik, rendre alul maradnak előbb a morális hierarchiában, később egy másfajta gazdasági modell alapján működő rendszerben, ahol a vagyont a nemzeti érzés fontossága is kiegészíti. Ez a sorsa a *Hazai rejtelmek* Beatricéjének, aki a családi hírnévre és a társasági elvárások-

⁴⁴ JÓSIKA: *i. m.* I. 185.

⁴⁵ Uo. 194, 254.

ra hivatkozva nem engedi, hogy vagyonát adósságtörlesztésre fordítsák,⁴⁶ hanem inkább visszaköltözik Bécsbe, amit a férje és természetesen a narrátor is azzal magyaráz, hogy amellet, hogy idegen asszony, súlyos hibája, hogy tetteit az „érdek és önszeretet” mozgatja, ami pedig a gazdasági etika felől az egyetlen elfogadható cselekvési stratégia. Az idegen, vagyonos, önérdkeit szem előtt tartó női szereplő teljes megsemmisítéséhez nem elég a narrátori hang, a férj ítélete sem; a szerző ellentétpárként az árva, vagyontalan Örsy Zalánkát rendeli mellé, aki a rendkereszt helyett könyvvel a kezében jelenik meg, és mindenben ellentéte az imént bemutatott Beatricének:

„Vidám, eszélyes leánya, ki a ház rokontalan szellemében hú tudott maradni igénytelen s honszerető nemes elveihez, a nélkül, hogy jótevőit bántaná, vagy nézeteikkel harczba tenné magát. Egyszerű honi kék szövetbe vala öltözve, mely e kiáltó pompa közt könnyen cselédnek hagyná gyanítani, ha a rendkívüli tisztaság, kised, finom kezek s a lelkes, szabad tekintet és mozgalom első pillanatra meg nem ismertetnék lénye nemesb voltát”.⁴⁷

A viselet itt nem csupán a vagyontalan státust, hanem egyben a honleányi elkötelezettséget is jelzi: a honi ipar támogatását a kék szövetruhával, ami szintén a gazdasági logika regénybeli érvényesítésére tereli a figyelmet, ugyanakkor azt is jelzi, hogy azt a szerzőhöz hasonló értékítéletekkel érdemes olvasni. A szövegek azt is gyakran sejtetik, hogy a női érdekvérvényesítés csupán a férfi gazdasági keretei között értelmezhető, vagyis a nők gazdasági autonómiája illuzórikus. Ugyancsak Kuthy Lajos regényének lapjain válik el leginkább egymástól szegénység és erkölcsösség, miután a vidéki életet nem idealizált állapotként, hanem a legkegyetlenebb gazdasági kényszernek alárendelt életformaként mutatja be. A szegénység nem természetes állapot, hanem társadalmi és gazdasági kényszer, amin a hatalom nem is kíván változtatni. A szerző jelzi, hogy a Mandeville által megfogalmazott, de Adam Smith elméleteiben⁴⁸ is fontos szerepet játszó jelenség, azaz a létfenntartás minimális szükséglete hogyan válik a hatalom eszközévé az egyéni szabadság korlátozásában.

46 „Nem tehetem George! felelé Beatrice nyájasan férjének s a gomblyukán függő rendkereszttel játszott, mintha legőszintébb áldozatát nyujtná. Mit mondana néném, a hercegnő, agg élte végnapjaiban? mit beszélne barátnéi az udvar körében, ha meghallanák, hogy egy magyar mágnás visszaveszi neje móríngját?

De mégis én annyira szeretlek, miszerint lehetőleg áldozni kész vagyok; és hogy meggyőződj női részvétemről, három-négy évre, míg ügyed rendbe jó, Bécsbe megyek lakni saját költségemen. Így kiadásod tetemesen megcsönkul, legfeljebb egy pár lovat küldesz évenként s egy kis jó magyar bort német vendégimnek.” KUTHY: *i. m.*

47 Uo.

48 Adam SMITH: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Akadémiai, Bp., 1959.

„Itt e pusztán az egyszerű élet körében, hol a társas viszony nem szó, háló, és köt körül észt, szívet, szabad akaratot; hol csáb, szükség, s kényszerítő ingerben nincs annyi örvény és tömkeleg; hol az érdek s túlművelt önzés ostromai közt nem kövül, rohad úgy el az erkölcs ösztöne: hogy lehet embert ennyire állattá alázni? nyolcz krajczáros érdek szennyes eszközévé igázni, aljasítani, veszni engedni? Hol itt a szabad akarat az önvédelem s fentartás felett, mit a vak és formátlan féregtől az emberig, isten mindenkibe oltott? Ez-e a személy-bátorság, mit nemünk a polgárzatban a természetért cserélt? S ha már a status nem tud, vagy nem akar az állatból embert nevelni, ez-e a védelem, mit a kirablott jogokért biztosít?”⁴⁹

A gazdasági kényszerek és a társadalmi hierarchia ebben a szövegben a női sorsoakat is determinálja: a szegénység itt nem csupán anyagi hiány, hanem morális és társadalmi csapda is, amelyet a szerző leginkább Poltrás sorsában mutat be, akinek esetében egyáltalán nem működik a jószívű, segítőkész prostituált sémája, hiszen emberi mivoltában ez az emberi morált nem ismerő társaság (és annak női csoportja is) folyamatosan megalázza, ebből pedig nincs kilépési lehetősége, csupán egy nagylelkű férfitámasztó révén. Példázat persze ez is, a nők sorsa azt támasztja alá, hogy a társadalom a szegénységet funkcionálisan fenntartja, sem erkölcsi, sem tudásbeli fejlődésre nincs lehetőség. A szegénységből nincs kiút az erkölcs útján, és a próbálkozás a női erény fenntartására tragikus következményekkel jár: a nő vagy elszegényedik, vagy társadalmilag marginalizálódik.

A fenti példákkal azt szerettem volna bizonyítani, hogy érdemes a 19. századi prózairodalmat és az abban megjelenő női szereplőket a politikai gazdaságtan etikája felől is újraolvasni, mert olyan változásokra hívhatják fel a figyelmet, amelyeket eddig azért nem vettünk figyelembe, mert a szereplők megítélésében többnyire azt a keresztény morált alkalmaztuk, amely felől valóban kissé sematikusnak tűnik a viselkedésük. A regények szerzői azonban jelzik, hogy a morál terén is változások történnek a 19. század közepén, különösen, amikor a vallások helyét az ipar és a kapitalizálódó világ szabályrendszere veszi át. Jósika Miklós *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényében jelentéssel bír, hogy az apa éppen lányának vázolja az ipart új vallásként, amelynek központi fogalma – akárcsak Mandeville-nél – a haladás, csupán a saját érdek és becsületesség viszonyát fogalmazza meg tőle eltérően: „A’ ki azt hiszi, hogy minden a’ mi jó, nemes, előrevisz a tökéletesedés pályáján, minden pedig a’ mi rossz és selejtes megakasztja e haladást, az saját érdekében becsületes leend”.⁵⁰ A középosztálybeli lányok regényszereplőként sem maradtak ki ebből a változásból, de a

49 KUTHY: i. m.

50 JÓSIKA Miklós: *Egy magyar család a forradalom alatt*. Hartleben, Pest, 1861. II. 195.

gazdasági logika és ennek megfelelő etika felőli ábrázolásuk nehézségekbe ütközött, ahogyan erre Kuthy Lajos a Czeczilia nevű szereplője jellemzésében hívja fel a figyelmet. Aki ugyanis egy gazdasági logikának megfelelően cselekszik, ráadásul szuverén női alakként megelégedett életet tud felmutatni, nem teljesen alkalmas regényszereplőnek, mivel nehéz szerethető figurát alkotni belőle:

„Szüléi csak a hibát vagy erélyt, okot s eredményt, óvpontokat és kötelességet világosíták fel választásiban; s ön ítéletével engedék bíráltni, mit kövessen, mit kell távoztatni. Szóval, saját erején, saját lábain taníták járni, csak őrkézekkel kísérve elbukás ellen. Innen öröklé a belátó elmét, akaraterőt, s határozott, önálló jellemét, mely sem vakon nem rohan divateszmék vagy csábító érdekek után; sem gyáván el nem pártol akadályok vagy áltanács miatt köz- vagy magáncéltól, mit megfontolás után magáévá tőn. Innen öröklé a bölcs hitet, a súlybíró kebelt, mely sorsát el tudja viselni, s ha mindent vesz, új világot terem. Főleg becsülé a függetlenséget. Látá nyomorogni a képzelt szükség s százfejú hiúság rabjait. Azért józanon rászoktatta magát megérni azzal, mit jog és becsület, szolgaság nélkül ad. Jóllétet s örömet, mik e határok közt szereshetők, szorgalommal törekvék elnyerni; de a lehetővel megelégt; s ha mit nem élvezett, másnak nem irigylé... Ki érdeket nem kerget, nem félt: nincsen elfogulva, s tisztábban látja az egerüző macskák alattomos cselet, összeütközését, marakodását, mintha maga is közöttük kergetőznék... Czeczilia ilyen volt... Fenékig át tudá ismerni a leglapangóbb szíveket, s mindenkivel úgy bánt, miként érdemlé... Tiszta, józan ész, s testesült nőerény. Azért mint ritka és szokatlan kivétel, e vastag anyagi korban a jobbak hidegen bámulták, az alacsony lelkek gyűlölve irigylék; ... de senki sem szereté”.⁵¹

A fenti kiragadott példák arra is rávilágítanak, hogy a női sors ábrázolása a 19. századi magyar prózairodalomban jóval sokszínűbb, mint amit a kanonizált munkák olvasata sugall. Több olyan figura, aki gazdasági logika szerint, független és önálló módon építi fel életét, ugyan következetes a saját választott értékrendjében, mégsem válik szerethető regényhőssé, sokkal inkább a negatív szereplő kategóriába sorolódik. Érdemes tehát újraolvasni nemcsak a kanonizált műveket, hanem a kevésbé ismert regényeket is, hogy láthassuk, milyen árnyalatai vannak a korszak női szerepköreinek. A nőalakok változatossága ugyanis arról tanúskodik, hogy ezek a szövegek részben a

51 KUTHY: *i. m.*

társadalmi és gazdasági tapasztalatok tükrüként, részben viszont a női lehetőségeinek kísérleti terepeiként is olvashatók.

FEMALE ROLES AND MATERIAL DEPENDENCY IN NINETEENTH-CENTURY HUNGARIAN PROSE TEXTS

Keywords: 19th century; Hungarian prose; female roles; poverty; economic ethics

The study examines female characters in nineteenth-century Hungarian prose fiction with a focus on their material dependency. Alongside traditional roles – wife, mother, sister – appear socially and economically marginalized figures, whose destinies are often interpreted through the association of poverty with moral purity. The novels also reveal a shift from Christian morality to economic ethics, as women's decisions and strategies become intelligible within the logic of economic interest. The analysis shows that the ethic of renunciation often constitutes women's sole imperative, granting them moral superiority while simultaneously reinforcing their social subordination. Through numerous examples, the study demonstrates how diverse female role models complicate seemingly schematic representations. Rereading both canonized and lesser-known novels allows us to perceive the complex interplay of economy and morality in shaping female roles in the period.

ROLURILE FEMININE ȘI DEPENDENȚA MATERIALĂ ÎN TEXTELE DE PROZĂ MAGHIARĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: secolul XIX; proză maghiară; roluri feminine; sărăcie; etică economică

Studiul analizează personajele feminine din proza literară maghiară a secolului al XIX-lea din perspectiva dependenței lor materiale. Pe lângă rolurile tradiționale – soție, mamă, soră – apar și figuri marginalizate social și economic, ale căror destine sunt adesea interpretate prin asocierea sărăciei cu puritatea morală. Romanele surprind totodată deplasarea de la morală creștină la etica economică: deciziile și strategiile feminine devin inteligibile în logica interesului economic. Analiza arată că etica renunțării este adesea pentru aceste personaje feminine singura poruncă de viață, care le conferă superioritate morală, dar în același timp le menține subordonarea socială. Studiul ilustrează prin numeroase exemple modul în care modelele variate de roluri feminine nuanțează reprezentările aparent schematice. Relectura romanelor canonizate și a celor mai puțin cunoscute face vizibile relațiile complexe dintre economie și morală în configurarea rolurilor feminine.